

Stichting 1940-1945 en "bijzondere solidariteit"

Door prof.dr. Ismee Tames

Koninklijke Hoogheid, geachte aanwezigen

Ik zou willen beginnen met een citaat:

"Laat hun offer niet tevergeefs zijn!", schreef oud-verzetsman en -kampgevangene Pim Boellaard in november 1945 in het mededelingenblad van Stichting 1940-1945. We zeggen dit wel gemakkelijk, aldus Boellaard, op de radio en bij herdenkingen. Maar gedragen we ons er ook werkelijk naar?"

Nogmaals Boellaard:

"Beseffen wij wel hoeveel leed wij kunnen verzachten door even de luiheid van ons af te schudden, de pen te nemen en bij lotgenooten uit de kampen te informeeren naar de vermisten (...)? Blijven wij ons interesseeren voor den financieelen toestand van de nabestaanden en willen wij zoo noodig de aandacht van de Stichting op hun geval vestigen?"

Zij moeten al zooveel missen, laten wij zorgen dat zij zich niet door allen verlaten voelen.

Toen wij zelf in het kamp langzaam maar zeker onze levenskrachten voelden verminderen en ernstig rekening hielden met den dood, was onze groote troost dat er altijd vrienden zouden zijn die bereid waren onze familie te bezoeken en met raad en daad te steunen."

Vandaag viert diezelfde Stichting 1940-1945 het 70-jarig jubileum. Een speciale dag voor alle betrokkenen: mensen uit de doelgroep, de vrijwilligers, professionals. Voor iedereen die door persoonlijke historie of interesse betrokken is en voor mij persoonlijk omdat ik hier voor het eerst voor u sta, als bekleeder van de nieuwe leerstoel *Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging*, ingesteld aan de Universiteit Utrecht door Arq Psycho-trauma Onderzoek namens Stichting 1940-1945.

Waarom begon ik met dit lange citaat? Over Pim Boellaard is enkele jaren geleden een schitterende biografie geschreven door Jolande Withuis. Over hem wil ik het niet hebben. Wel over het onderwerp dat hij in deze oproep aanroert: zijn beroep op "bijzondere solidariteit".

"Bijzondere solidariteit" is een begrip dat nauw verbonden is met Stichting 1940-1945. Het is een begrip dat positieve gevoelens oproept, zoals bewondering, ontzag en het gevoel dat hier wijze lessen te leren zijn.

Een begrip dat echter niet statisch en ongecompliceerd is. En hier beginnen dan ook de vragen en het verlangen naar meer inzicht. Want als wetenschapper kun je niet volstaan met de constatering dat iets 'goed' is of goed voelt. Wat kan de geschiedenis van de Stichting ons hierover leren?

Ik wil laten zien hoe "bijzondere solidariteit" aanvankelijk verwees naar de opdracht van de Stichting naar binnen toe, naar de eigen groep ('wij' – verwees toen naar getroffenen uit het verzet), maar later een argument werd in het politiek-maatschappelijk debat over erkenning van het leed van oorlogsslachtoffers ('wij' – ging verwijzen naar de relatie oorlogsgetroffenen en Nederlandse samenleving). Het bijzondere aan de Stichting is nu dat het beide elementen bleef verenigen.

Maar eerst een paar woorden over de context:

Met de Duitse nederlaag in 1945 brak een nieuwe fase aan. Er kwam een eind aan verzet tegen de nazi-onderdrukking en -vervolging. Een einde ook aan het oorlogsgeweld. Althans in Nederland.

Wat aanbrak was een tijd van wederopbouw. Maar in veel gevallen ook een tijd waarin mensen moesten leren leven met het leed en de ellende door de oorlog veroorzaakt.

Dit gold natuurlijk des te meer voor mensen die vervolging en geweld aan den lijve hadden moeten ervaren; die naasten hadden verloren.

Al tijdens de bezetting waren er netwerken geweest die hulp boden: van hulp aan onderduikers tot hulp aan gezinnen van gevangenen of vermoorde verzetsmensen. Na de bevrijding ging deze hulp een nieuwe fase in, met Stichting 1940-1945 als belangrijke exponent.

Aanvankelijk was de Stichting vooral gericht op de nabestaanden en invaliden van het verzet; later op een steeds bredere groep waartoe ook vervolgd en burger-oorlogsslachtoffers gingen behoren.

Aanvankelijk praktische bijstand: hulp in huis, een luisterend oor, begeleiding naar werk. Onderlinge hulp, maar in de loop der tijd ook steeds meer professionele inzet.

Al snel ook had de Stichting een rol in het krachtenspel van staat en samenleving met betrekking tot de ontwikkeling en uitvoering van de Wet Buitengewoon Pensioen (WBP), en later de andere wetgeving op het terrein van oorlogsslachtoffers zoals de Wet Uitkeringen vervolgingsslachtoffers en de Wet Uitkeringen Burger-oorlogsslachtoffers

Deze ontwikkelingen waren niet vanzelfsprekend. Een blik over de grenzen kan dat duidelijk laten zien. Vanwege de beperkte tijd zal ik een uitgebreide vergelijking achterwege laten. Hier, in de internationale vergelijking, ligt echter wel een belangrijk referentiekader. Het toont feilloos aan dat de Nederlandse ontwikkeling ten aanzien van oorlogsgetroffenen niet alleen uitzonderlijk is, maar ook hoe groot de invloed is van gegroeide nationale bijzonderheden en specifieke politiekhistorische omstandigheden. Denk bijvoorbeeld aan de invloed van de Eerste Wereldoorlog, die in Nederland ontbrak maar in Frankrijk juist een cruciale rol speelde. Of aan de communistische dictatuur die in Polen bepalend was voor de ruimte (of beter: het gebrek aan ruimte) voor oorlogsslachtoffergroepen om zich te manifesteren.

Kortom, staat en maatschappelijke organisaties speelden in andere landen een heel andere rol dan in Nederland. Dat land was medio jaren veertig geordend door de verzuiling. Dit betekende niet zozeer dat iedere burger in zijn of haar eigen religieuze of levensbeschouwelijke zuil zat. Wel was van belang dat de samenleving georganiseerd was volgens het principe dat de staat alleen insprong wanneer het echt, echt niet anders kon. Algemene pensioenen bijvoorbeeld moesten in Nederland na de oorlog nog worden uitgevonden. Dat resulteerde eerst in de 'noodwet Drees' en pas in 1957 in de AOW. Nog weer later, in 1965, volgde pas de Bijstand. Zelforganisatie was daardoor de norm en noodzakelijk als vangnet. Binnen deze context moeten we de ontwikkeling van het thema "bijzondere solidariteit" dan ook zien.

De jaren '40

"Bijzondere solidariteit" is geen begrip dat naar aanleiding van de bezetting is uitgevonden. We zien het al gebruikt worden ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in een Tweede Kamerdebat over 'oorlogswinstbelasting'.

Interessant genoeg verwijzen politici in de debatten rond bijvoorbeeld de Wet Buitengewoon Pensioen nauwelijks naar een plicht tot "bijzondere solidariteit". Het is in de politiek geen gevleugeld begrip zou men

kunnen zeggen. Toch zagen we in het citaat van Boellaard duidelijk dat hij hier wel een beroep op deed.

Laten we even teruggrijpen op wat hij precies zei: hij verwees ernaar dat hijzelf en andere kampgevangenen troost hadden geput uit de wetenschap dat 'er altijd vrienden zouden zijn die bereid waren onze familie te bezoeken en met raad en daad te steunen'. Kortom, hij deed een appèl op de mensen uit de gemeenschap van verzet en (politieke) vervolgd. "Bijzondere solidariteit" verwijst dan naar de bijzondere band (en dus plicht) binnen een eigen groep. Dit sluit naadloos aan op hoe het begrip "bijzondere solidariteit" in de jaren '40 gebruikt werd: "bijzondere solidariteit binnen het gezin", "binnen het christendom". Kortom, bij "bijzondere solidariteit" hoorde gemeenschapsgevoel.

Dan: het jubileum van de Stichting in 1955. Wie het verslag van dat jubileum bekijkt, de sprekers bekijkt, de genodigden, ziet aan alles dat Stichting 1940-1945 een onderdeel was geworden van het maatschappelijk bestel. Wie waren de hoofdrolspelers bij het jubileum van '55? Prinses Wilhelmina, prins Bernhard, de commissaris van de koningin in Noord Holland, minister Van Thiel van Maatschappelijk Werk, voorloper van VWS, minister Algra (belangrijk geweest bij de totstandkoming van de WBP), Amsterdamse wethouder Steinmetz. Een heel aantal oprichters van de Stichting, bestuursleden en oud-bestuursleden.

En wat was de boodschap? In 1955 was er voor de laatste keer een grote inzameling gehouden. Een gewoonte die vlak na de oorlog was ontstaan: men zamelde geld in voor de Stichting om het sociaal werk mogelijk te maken. Hiervoor werden pakkende leuzen ontworpen:

Geef 1 uur van uw werk, voor hen die alles gaven

Geeft voor wie zichzelf gaven
Zij gaven alles – wat geeft gij?

Er werd zo een direct beroep gedaan op de Nederlandse bevolking. Niet zozeer om in de "bijzondere solidariteit" te delen maar om een ereschuld in te lossen. De oproepen speelden in op het gemoed: zij gaven alles – wat geeft gij?

"Bijzondere solidariteit" voor en door 'ons zelf', de onderlinge belofte dat als één viel, de anderen voor 'de zijnen' zouden zorgen, zoals bij het jubileum van 1955 ook gememoreerd werd, maar mét steun van staat en maatschappij die een ereschuld hadden in te lossen.

De Stichting en de functie die het begrip "bijzondere solidariteit" speelde, pasten dus in het bredere plaatje van het verzuilde Nederland van die tijd. Het is dus historisch en plaats-specifiek: "bijzondere solidariteit" is van zichzelf geen voldoende argument voor politieke of maatschappelijke steun. Dit blijkt bijvoorbeeld als we kijken naar groepen in het Nederland van toen die *niet* erkend werden als onderdeel van de verzuilde samenleving. Neem bijvoorbeeld de door oud-politieke delinquenten opgerichte Stichting Comité 1945-1950: expliciet opgezet naar voorbeeld van Stichting 1940-1945, met als belangrijk doel onderlinge steun voor gezinnen van omgekomen of invalide

Oostfrontvrijwilligers te organiseren. Dit voorbeeld lijkt verrassend, maar is het niet. Ook zij bepleitten deze plicht, het belang van onderlinge solidariteit, ook zij gingen vanuit hun onderlinge gemeenschapszin de straat op om te collecteren.

Het zal u niet verwonderen dat dit initiatief tot grote ophef leidde. Stichting 1940-1945 spande een rechtszaak aan om het comité van naam te laten veranderen. Wat ook gebeurde. Later is er tot in de ministerraad gediscussieerd over de vraag hoe om te gaan met onderlinge solidariteit binnen groepen die men *niet* als aparte groep wilde erkennen in Nederland. Verbieden? Keihard uitsluiten? Losweken? Integreren? Assimileren? Kortom, "bijzondere solidariteit" werd niet in alle gevallen als een deugd opgevat. Een organisatie van solidaire oud-politieke delinquenten werd als een gevaar gezien, niet als een voorbeeld van onderlinge kameraadschap of prijzenswaardige zelforganisatie.

In de jaren '60 begon er van alles te veranderen in het verzuilde Nederland. Vanaf de jaren '70, met de debatten over de WUV, veranderde ook de manier waarop in de Tweede Kamer het begrip "bijzondere solidariteit" werd gebruikt; namelijk om te pleiten voor ingewikkelde gevallen: de staatlozen bijvoorbeeld die gemakkelijk buiten de nieuwe oorlogswetten konden vallen. Pas later, vanaf de jaren '80 werd het begrip "bijzondere solidariteit" in het politieke debat gebruikt om maatschappelijke (en dus politieke) verantwoordelijkheid te bepleiten voor een brede groep van oorlogsgetroffenen: niet alleen verzet, maar ook vervolgd en burger-oorlogsslachtoffers. "Bijzondere solidariteit" hing inmiddels veel minder samen met de noodzaak een eigen vangnet te creëren, maar was een onderdeel geworden in het debat over de reikwijdte van de verzorgingsstaat. Met andere woorden: de gemeenschap die de solidariteit moest dragen, was uitgebreid.

Veranderingen zien we ook bij Stichting 1940-1945 zelf. Neem het 40 jarig jubileum in 1985. Daar spraken de voorzitter van de Stichting, Gerard Londo, en de Amsterdamse burgemeester Ed van Thijn. Zij spraken niet over zorg voor nabestaanden en invaliden, zoals Boellaard. Zij spraken over de Holocaust, over erkenning van oorlogsslachtoffers in de brede zin. "Bijzondere solidariteit" verbreedde naar een oproep tot erkenning door overheid en samenleving van het (voortdurende) leed van oorlogsgetroffenen. "Bijzondere solidariteit" betekende nu: de erkenning van een bijzondere solidariteit van de Nederlandse bevolking met een brede groep van oorlogsgetroffenen. Deze betekenis is sinds de jaren '90 ook gaan domineren in de politiek en zelfs het kader geworden waarbinnen het Ministerie van VWS nog steeds het beleid ten aanzien van oorlogsgetroffenen vaststelt. "Bijzondere solidariteit" kreeg een vaste plek in ambtelijke jaarverslagen, begrotingsvoorstellen en voortgangsrapportages.

Binnen Stichting 1940-1945 gaat "bijzondere solidariteit" echter tot op de dag van vandaag nog steeds nadrukkelijk over onderlinge solidariteit. Dit is ook terug te zien in de rol van de vrijwilligers en de professionele hulpverleners. Het toont een belangrijke continuïteit die een organisatie als de Stichting blijkbaar zozeer in het dna zit dat 70 jaar politiek-maatschappelijke veranderingen dit niet hebben doen veranderen. Het

grijpt terug op de allereerste beginfase, nog tijdens de oorlog, toen de plicht gevoeld werd te zorgen voor 'de zijnen'. Een "bijzondere solidariteit" binnen het verzet, die later uitgroeide tot "bijzondere solidariteit" binnen het geheel van slachtoffers van oorlog en vervolging.

Tot slot.

Ik heb geprobeerd een schets te geven van een tot de verbeelding sprekend begrip als "bijzondere solidariteit".

We hebben gezien hoe "bijzondere solidariteit" aanvankelijk verwees naar de opdracht van de Stichting naar binnen toe, naar de eigen groep ('wij' – verwees toen naar getroffen en uit het verzet). Maar later werd het een argument in het politiek-maatschappelijk debat over erkenning van het leed van oorlogsslachtoffers ('wij' – verwees naar de relatie oorlogsgetroffenen en Nederlandse samenleving). Het bijzondere aan de Stichting is nu dat het beide elementen bleef verenigen: de plicht binnen de eigen groep voor elkaar te zorgen, maar ook de grenzen van deze groep altijd als poreus te zien waardoor het op verschillende cruciale momenten nieuwe groepen – zoals vervolgd en burger-oorlogsslachtoffers – kon insluiten.

Maar "bijzondere solidariteit" is geen *feel good* begrip, geen panacee voor maatschappelijke vraagstukken. Het ontstond in de context van verzuiling en afwezigheid van een algemeen vangnet door de overheid. Het werd afgewezen voor groepen die door de rest van de samenleving politiek-moreel werden afgekeurd.

Kortom, het zet ons aan het denken over wie een beroep kunnen doen op onze solidariteit; wie 'wij' dan zijn; en wie we er blijkbaar (!) niet bij vinden horen. Vragen kortom, over insluiting en uitsluiting. Deze vragen kennen geen definitief antwoord. Maar de geschiedenis van de Stichting geeft ons wel een indruk van hoe dergelijke vragen, die neigen tot uitsluiten (zij *niet*) toch ook kunnen leiden tot insluiten (zij *óók*).

Dank u wel.